

Teated eestlaste pärandoskuste kohta baltisakslanna Martha Bielensteini raamatus „Die altlettischen Färbmethoden” ja eksperimentaalne etnograafia¹

Anete Karlson

Resüme

Looduslike värvide kasutamine on pärandoskus, mis on püsinud paljude põlvkondade vältel. Ehkki taimedega värvimist harrastatakse tänapäevalgi, on suur osa vanadest teadmistest ja oskustest juba kaotsi läinud. Seoses tõusva huviga looduslike värvide vastu tänapäeval tuleb pärandoskusi edasi arendada kirjalikest allikatest ja eksperimentidest saadavate teadmiste abiga. Tegu on kaudse pärandoskusega, mille puhul sell ei õpi mitte meistrilt, vaid valmis esemelt (Kelly-Buccellati 2012). Paljuski sarnaneb see eksperimentaalarheoloogias kasutatavate uurimismeetoditega (Coles 1979, Andersson Strand 2009), mida siinses artiklis on kasutatud etnograafilise ainese puhul. Värvimisviiside tuleamine kirjalike või „mittekõnelevate” allikate abil võimaldab traditsioonilistele oskustele omast kvaliteeti taasluua ja arendada, ühtlasi sel viisil traditsiooni ennast tugevdades. See on oluline ka kultuurilise identiteedi alalhoidmiseks. Üks oluline allikas, mis annab väärtuslikku etnograafilist teavet nii looduslike värvidega tekstiilivärvimise kui ka paljude muude teemade kohta, on Martha Bielensteini raamat „Die altelettische Färbmethoden”. Artiklis antakse ülevaade sellest teosest, tutvustatakse autorit ning võetakse lühidalt kokku raamatus esitatud info Eesti alal kasutatud vanade värvimisviiside kohta. Artikli viimases osas kirjeldatakse mõningaid värvimiseksperimente, mis põhinevad raamatus leiduval Läti ja Eesti etnograafilisel materjalil.

Võtmesõnad: looduslikud värvid, taimevärvid, pärandoskused, Martha Bielenstein, eksperimentaalsetnograafia

1 Siinne taimedega värvimist käsitlev artikkel on valminud Läti Ülikooli projekti ZD2015/AZ85 ”The territory of Latvia as a contact zone between different cultural spaces, religions, and political, social and economic interests from prehistory to the present day” raames.

Sissejuhatus

Looduslike värvide tooraine: taimede, samblike, putukate, mineraalide jm kasutamise oskus tekstiilkiudude värvimiseks on sajandeid ja aastatuhandeid vana. Alles umbkaudu viimase 160 aasta jooksul on looduslike värvide asemel hakatud kasutama keemiliselt sünteesitud aineid, millest teatakse laiemalt aniliinvärve. Viimaste võidukäik algas 1856. aastal, kui William Henry Perkin (1838–1907) sünteesis kivisöetõrvast aniliinlilla, mis sai tuntuks nimega *Perkin's purple* või *mauveine* (prantsuse k *mauve* 'kassinaerililla'), andes erklilla tooni.

Tänapäeval on taimevärvide kasutamine uuesti aktualiseerunud, mis on oluliselt tingitud rohelisele mõtteviisile tuginevatest argumentidest. Taimne ressurss on taastuv ressurss, vastupidiselt fossiilsele ressurssile – naftale, mis on tänapäeval suure osa sünteetiliste värvide tooraine. Säästmaks loodust, on taimi võimalik värvimise jaoks kultiveerida. Skeptikud on küll seepeale väitnud vastu, et värvitaimede kasvatamine põhjustaks pigem toidu kasvatamiseks vajalike ressursside ja põllumaa nappust (Choudhury 2018: 166). Looduslikud värvained on bioloogiliselt lagunevad ühendid, samuti vähem mürgised kui sünteetilised. Sellegi kohta on esitatud vastuväiteid: looduslike värvide kasutamine nõuab rohkesti vett, mõningad peitsidena kasutatavad metallisoolad on mürgised (Choudhury 2018: 164). Olgu eri valdkondade asjatundjate arvamused ühe või teise värvimisprotsessi ja värvainete eeliste kohta millised tahes, loodusvärvidest saadud toonidele on iseloomulikud peened nüansid, need tagavad värvimistulemusel kõrge esteetilise kvaliteedi. Erisuguste loodusvärvide kasutamine samas tekstiilis päädib laias laastus harmoonilise lõpptulemusega. Värvil püsiv kinnitumine kiule, mille tulemusel lõng ei anna värvi, on täiendavaks argumentiks looduslike värvide kasutamise kasuks.

Loodusvärvide kasutamine põlvest põlve edasi antud pärandkäsitööoskuseks on ühtaegu osa mittemateriaalsest kultuuripärandist. Taimedega värvimist praktiseeritakse ikka veel, ent paljud ammused teadmised ja oskused on juba unustusehõlma vajunud. Juba enam kui 160 aasta kestel on looduslikud värvid olnud kõigest alternatiiviks tunduvalt mugavamale sünteetiliste värvide kasutamisele. See päädis möödapääsmatult olukorraga, kus töömahukamad ja keerulisemad värvimismeetodid, mida tavaliselt pruugitakse eredamate toonide ja raskesti saavutatavate värvide jaoks, kadusid kasutusest ning unustati ära. Huvi kasv loodusvärvide kasutamise vastu nõuab pärandoskuste taastamist, tuginedes kirjalikele allikatele ja eksperimentidele. Tegemist on otsekui kaudse ametiõppimisega: õpipoiss ei omanda ametioskusi mitte otse meistrit, vaid valmissaaduse najal (Kelly-Buccellati 2012). Paljuski kõlab see kokku praegu kasutatavate eksperimentaalarheoloogia meetoditega etnograafilise ainese uurimisel (Coles 1979, Andersson Strand 2009). Värvimismeetodite ülevõtmine kirjalikelt ehk „surnud”

allikatelt võimaldab parandada ja taastada pärandoskustega seotud käsitöökvaliteeti, niiviisi tugevdatakse traditsiooni ennastki, mis on tänapäeval oluline kultuurilise identiteedi eest hoolekandmise kontekstis.

Käesolevas kirjutises antakse sissevaade ühte etnograafiliste teadete allikasse, kust võib leida ka informatsiooni eestlaste traditsiooniliste värvimismeetodite kohta, mida on käesolevas kirjutises eraldi käsitletud. Kirjutise viimasel osas käsitletakse mõningaid värvimiseksperimente, mis tuginevad eesti ja läti etnograafilises aineses leiduvatele kirjeldustele.

Martha Bielensteini uurimus „Die altlettischen Färbmethoden”²

Lätis traditsioonilist värvitaimede kasutamist käsitlevate kirjalike allikate uurimisel jäi mulle silma 1935. aastal Riias välja antud raamat „Die altlettischen Färbmethoden”. Selle autor on Lätis elanud baltisaksa kirikuõpetaja, keelemehe ja etnograafi August Bielensteini (1826–1907) tütar Martha Bielenstein (1861–1938). Teos on kirjutatud saksa keeles, trükitud gooti kirjas ehk nn vanas trüki-kirjas. Ka 1994. aastal Saksamaal üllitatud faksiimileväljaanne (Bielenstein 1994) on samas gooti kirjas. Kuigi raamatu aluseks on Läti etnograafiline aines, ei ole seda siiani läti keelde tõlgitud. Seepärast teadsid kõnealuse teose olemasolust peaaesjalikult vanema põlvkonna asjahuvilised, kelle noorpõlves oli saksa keel üks kohustuslikest võõrkeeltest ning kes olid võimelised lugema ka gooti kirjas teksti. Martha Bielensteini unustusehõlma vajunud teose avalikkusele ligipääsetavaks tegemiseks on alustatud selle raamatu läti ja inglise keelde tõlgitud teksti ning teaduslike kommentaaride trükiks ettevalmistamist (Karlsonē jt, ilmumas), mis on puuduliku rahastuse tõttu toppama jäänud.

Laiemale nüüdisavalikkusele pole peaaegu tundmatu mitte üksnes raamat „Die altlettischen Färbmethoden”, vaid ka selle autor. Teatud ettekujutuse Martha kasvatamise ja elukäigu kohta võib saada Bielensteini suguvõsa uurija Ināra Korsaka kirjutatust:

Erna ja August Bielensteini perre sündinud üheksast lapsest surid kaks väga varakult. Kui tütar Johanna raske haiguse tõttu samuti kahekümne ühe aastast elust lahkus, jäi Martha pere ainsaks tütreks. Martha oli väga andekas ja tegus, mitmekesiste huvidega loovisiksus, keda oli kõigele lisaks õnnistatud suurepärase kunstnikuandega. (Korsaka 2007: 88)

Võimalik, et Martha edasises elus ülesnäidatud huvi läti kultuuripärandi vastu oli tingitud ka asjaolust, et August Bielensteini laste kasvatajaks oli läti

2 Käesoleva peatüki tekstis on kasutatud osaliselt autori kirjutist „Baltvācietē Marta Bilenšteina un viņas pētījums par latviešu tradicionālo kultūras mantojumu”, Daugavpils: Saule, 2017, lk 167–173.

rahvusest lapsehoidja ning just läti keel oli laste esimene omandatud keel, läti keelt kasutati omavaheliseks suhtlemiseks, ka isa-emaga suhtlemiseks (Korsaka 2007: 87). Muidugi, läti keel ei asendanud ealeski täielikult saksa keelt, mis oli baltisakslaste peamine suhtluskeel, kuid lapsepõlves omandatud läti keele oskus võimaldas Martha Bielensteinil end läti kultuurikeskkonnas vabalt tunda.

August Bielenstein lähtus laste kasvatamisel kaasaegsetest konservatiivsetest väärtustest, pidades õigeks, et naise põhiline eluroll seisneb perekeskuses. Ta andis oma kõigile viiele pojale hea kõrghariduse, kuid naisterahvaste hariduse andmise suhtes oli seisukohal, et tütarlaste pereväline koolitamine ainult rikub neid. Ināra Korsaka kirjutab selle kohta:

Lähtuvalt [---] August Bielensteini töökspidamistest, mis puudutasid tüdrukute kasvatamist, kasvatati väga andekat Marthat kodus, kus ta omandas emalt ja teistelt perekonna naisterahvastelt mitmesuguseid oskusi. Juba varases nooruses osales ta koduste majapidamistööde tegemises, üsna varsti jäigi majapidamine tema õlgadele. [---] Martha rahutu otsija vaim ei tahtnud kuidagi aktsepteerida vältimatut tõsiasja, et kodused majapidamistööd jäävadki tema ainsaks mängumaaks. Muidugi, ka Bielensteinide kodus valitsenud loov õhkkond, mille loomises olid teened nii August Bielensteinil endal kui ka arvukatel ning sagedastel väljapaistvatel külalistel, toetas Martha arengut ja otsinguid. Martha pidas isa oma parimaks õpetajaks, see oligi nii, sest Martha ei õppinud ju koolis, kus oleksid võinud olla ka teised õpetajad. (Korsaka 2007: 88–89.)

Martha terav mõistus võimaldas iseõppimise teel harida end kõige najal, mis ta tähelepanu äratas. Ta luges palju, oli hästi kursis oma aja keeleteadlaste ja kultuuriajaloolaste uuringutega. Ta valdas nii läti kui saksa keelt, kuid suutis lugeda ka ladinakeelset teksti. Ta kuulas tähelepanelikult ümberkaudsete inimeste räägitut, see paistab hästi välja lätlaste vanu värvimismeetodeid käsitlevas uuringus sisalduvatest viidetest. Liiatigi ei piirdu Martha Bielensteini elutöö üksipäini ülalnimetatud uuringuga.

Martha oli oma isa erasekretär – ta kirjutas ümber isa käsikirjad ning kui selle silmanägemine halvenes, sai Marthast asendamatu abiline ta teaduslikus tegevuses. Kultuuriajaloolistesse uuringutesse on ta jätnud aga jälje andeka joonistajana. Ta joonistas kuus kaarti, mida kasutati August Bielensteini mahukas uurimistöös „Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert” (Bielenstein 1892). Martha Bielensteini ajalooliselt täpsed joonistused täiendasid teisigi August Bielensteini uurimusi (Bielenstein 1907–1918). Näiteks raamatu

„Lätlaste puitehitised ja puidust majaanemad” („Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti”) eessõnas kirjutab autor:

Mu tütar võttis endale suure kohustuse ning joonistas hoolsa täpsusega loodusest üles ligikaudu 700 vajalikku illustratsiooni, osa mu abiks antud joonistuste järgi, aga fantaasia najal pole mitte midagi joonistatud. Ka Läti etnograafianäitusel, mis toimus 1896. aastal seoses X arheoloogiakongressiga Riias, aitas ta mul kasutada paljusid materjale rahva eluviisi kohta, täiendamaks mu tööd. Naiste käsitööd käsitlevas iseäranis olulises peatükis tegi ta oma põleva huvi ja suure püüdlikkusega rohkem, kui oleksin suutnud mina ise. (Bilenšteins 2001: 11.)

Martha huvide ja tegemiste ring oli väga avar. Tema sulest ilmus kokaraamat (Bielenstein 1916, kordusväljaanded 1918 ja 1922), ta avaldas etnograafilisi teemasid käsitlevaid artikleid, kujukaid turu-uudiseid, jutte, muinasjutte, maalid portselani ja tegeles veel palju muuga.

Edaspidine käsitleb üksikasjalikumalt Martha Bielensteini viimast raamatut. Raamatust, mis pealkirja „Die altlettische Fäbrmethoden” järgi kirjeldab lätlaste vanu värvimismeetodeid, võib leida väärtuslikku etnograafilist informatsiooni ka muude teemade kohta (riiete ajalugu, nahatöötlus, pärnaniinte ja nõgeste kasutamine tekstiili valmistamiseks, jne). Lisaks varem avaldatud teadetele sisaldab see ka seni mujal avaldamata materjali.

Nagu isa, nii kasutas Marthagi oma uurimistöös hulganisti keeleteaduslikke ja rahvaluulematerjale. Tuleb tõdeda, et läti folkloorimaterjale kasutati eri teemade, sealhulgas värvitaimede kasutamist puudutavate teemade allikana 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi esimese poole uurimustes üsnagi palju ka teiste uurijate töödes. Oma isa tööde kõrval mõjutas Martha Bielensteini paljuski folkloori- ja etnograafiauuriija Pēteris Šmitsi (1869–1938) artikkel „Vanade lätlaste riidevärvidest” (Šmits 1927), samuti Miķelis Skruzītise publikatsioonid, kus värvitaimede kasutamise uurimisel on lähitud ka rahvalauludest (Skruzītis 1895, 1902, 1916). Martha Bielenstein selgitas küll rahvalaule taoti liialt otsesõnu ja romantiseeritult. Ta tugines oma töödes veel mitmete riikide keeleteadlaste ja arheoloogide uurimustele, mahukatele sõnaraamatutele, välismaiste ja kodumaiste botaanikute töödele. Ta kasutas näiteks ühte esimest lätikeelset ravimtaimede määrajat (Birzmanis 1896–1897), ka esimese läti päritolu botaaniku Jānis Ilstersi publikatsioone: neist ühe kohta (Ilsters 1884) leidub Bielensteini raamatus viide, kuid võib arvata, et ta oli tutvunud ka teistega (nt Ilsters 1883, 1885). Lisaks kodumaiste botaanikute töödele kasutas Martha Bielenstein Carl von Linné (1707–1778) publikatsioone (Linné 1745, 1747, 1751). Värvitaimede

ja värvimismeetodite teema kajastamiseks on ta kasutanud peaaegu kõiki läti etnograafilise ainese publikatsioone, ka avaldamata materjale, mahukalt on tuginetud ka kättesaadavale välismaisele võrdlusmaterjalile. Kokku on uurimistöös kasutatud ligi 90 publikatsiooni – täiemahulist, kõikehõlmavat nimistut pole siiani õnnestunud eri asjaoludel välja selgitada, kuid suurem osa on teada (Karlsone jt, ilmumas). Tegemist on üsnagi märkimisväärse mahuga, kusjuures ei tohi unustada, et Martha Bielensteinil ei olnud kõrgharidust.

Lisaks mahukale läbitöötatud teaduslikule kirjandusele kasutas Martha Bielenstein oma raamatus otse oma informantide (jutustajate) käest nii Lätis kui ka Eestis, Rootsis jm saadud andmeid. Mõnega kohtus ta isiklikult, silmast silma, teistega pidas kirjavahetust. Ühtekokku on Bielensteini raamatus mainitud rohkem kui kahtekümmend isikut, kelle isikuandmed on vaid osaliselt täpselt välja selgitatud.

Uurimistöös on mainitud 112 värvitaimet, samuti 6 mineraalse päritoluga värvainet. Värvained on Bielenstein rühmitanud saadavate värvitsoonide järgi (Bielenstein 1935: 98–105), täiendavalt on ta lisanud ladinakeelsete taimenimedest süstemaatilise nimestiku (samas: 105–111). Raamatus on ära toodud nii lätikeelsed kui saksakeelsed (tihtipeale ka baltisakslaste kasutatud) taimenimed, samuti vastavad ladinakeelsed taimenimed (lähtudes Bielensteini eluajal käibel olnud klassifikatsioonist). Nii on võimalik tuvastada enamikku Bielensteini raamatus nimetatud taimedest, pealekauba pakub see uurimisainet keeleteadlastele.

Martha Bielensteini raamat sisaldab ka muudes allikates mitteleiduvat informatsiooni. Kuna ta tõendab seda mitmete teabeallikatega Läti eri paigust ning lisab ühtaegu ka kirjeldatud protsessi kajastava joonistuse, siis pole alust kahelda informatsiooni tõesuses. Üks selline mujal dokumenteerimata teade puudutab meetodit, mille puhul kasutati lõnga värvimiseks tulele asetatud savipotti. Tegemist on väga olulise asjaoluga, sest metallnõud võivad mõjutada värvi tooni (kui metall reageerib lahustunud värvainega). Savist nõu kasutamine on loogiline, ent siiani pole Lätimaal leitud muid andmeid värvimise kohta tulel savipotis. Läti Riiklikus Ajaloomuuseumis mälestusmärkide valitsuse etnograafiliste ekspeditsioonide materjalides (1924–1944) on kaks eskiisi väheldastest savinõudest, mida on kasutatud kääritusvärvimisel, mille puhul lahtisel tulel kuumutamist ei toimunud. Savinõude kasutamise peamine miinus on nende vähene vastupidavus lahtisele tulele. Martha Bielensteini raamatus esitatud protsessi kirjeldusest ja tema joonistusest tuleb aga, et see probleem suudeti minevikus edukalt lahendada (Bielenstein 1935: 120–121, 144). Kõnealuse värvimisviisi eksperimentaalset kordamist on käsitletud osas „Värvimiseksperimendid“.

Martha Bielenstein annab süsteemse ülevaate minevikus kasutatud peitsidest ja nende kasutusviisidest, eristades kohalikke ja sissetoodud peitse, ta kirjeldab üksikasjalikult erisuguseid traditsioonilisi värvimismeetodeid. Etnograafilistest materjalidest ajalooliste tehnoloogiate kirjeldusi otsides on ta siiski ka vigu teinud. Ekslikuks oletuseks tuleb pidada tekstiosa värvitaimede mädandamise kohta lageda taeva all (Bielenstein 1935: 149–151). Viga tekkis sellest sellest, et Jānis Niedre (1931) kasutas mitmetes retseptides verbi *lietot* ‘kasutama’ vana kirjaviisi *lietā*. Bielenstein arvas, et see tähendab hoopis „vihma käes” (läti k *lietū*) ning tegi sellest järelduse, et protsess toimus õues.

Suurema osa Martha Bielensteini raamatus olevate värvimisretseptide puhul on õnnestunud kindlaks määrata nende esmane üleskirjutusvariant, allikas, kellelt Bielenstein selle sai. Mõnede üleskirjutuste algallikad jäid tuvastamata peatükis, kus kirjeldatakse peitsimata või taimedega peitsitud lõngade värvimist. Võimalik, et Martha Bielenstein ammutas nimetatud andmed oma informantidelt, sest autori enese osunduste kohaselt huvitus ta iseäranis just minevikutehnoloogiatest. Seejuures jääb iga värvimisprotsessi kirjelduse usaldusvääruse kontroll lugejate endi hooleks, sest Bielenstein on märkinud: „Kirjeldatud värvimisretsepte pole ma ise proovinud, annan need edasi kui igiammuse rahvapärandi” (Bielenstein 1935: 166).

Uurimuse lõpus, võrreldes läti vanu värvismetodeid teiste rahvaste kohta käivate vastavate andmetega, esitab Bielenstein värvitaimede kasutus-traditsioonide ajaloolise arengu skeemi. Tegemist oli esimese katsega toona-ses Lätis, milles värvitaimede kasutamist üritati käsitleda kui ajas muutlikku traditsiooni, kus ammuseid pärandteadmisi on kasutatud kombineeritult eri aegade uuendustega.

Tänapäeval on uuesti aktuaalseks muutunud Martha Bielensteini raamatus käsitletud keskkonnasõbralikud värvimisvõtted, mis tuginevad ainult looduslike ainete kasutamisele. Traditsioonilised värvismetodid võimaldavad neid pärandtehnoloogiate osaks olevaid värvimisvõtteid uuesti avastada ning kontrollida.

Eesti etnograafiline aines Martha Bielensteini raamatus

Kuigi Martha Bielenstein uuris läti vanu värvimisvõtteid, huvitus ta ka Eesti ja Rootsi etnograafilisest ainesest. Eestit ja siin tuntud looduslike värvide kasutamist on Bielenstein maininud oma raamatus mitmes kohas. Ta kirjutab oma eesti päritolu informantide kohta:

Eestlaste kohta on mul kahjuks võrdlemisi vähe andmeid, aga väga hea materjal pärineb H. Looritsalt Tartust. (Suur kogu on kindlates kätes ning sellega töötatakse eesti keeles.) See osundab, et eestlaste ja lätlaste

värvimiskunstid on väga sarnased, ometigi näib, et seal [Eestis – tõlkija märkus] on vana hoolsamini säilitatud ning vanu meetodeid kasutatakse tänapäeval tunduvalt rohkem, näiteks soos leotamist, värvitaimede kääritamist enne värvimist. Eesti jääb mõnevõrra perifeeriasse, seepärast on võõrmõjud teda vähem riivanud. – Üks Paide proua rääkis mulle hiljuti ühest vanast eestlasest, kes rändab siamaani oma vankriga talust tallu ning värvib vanade meetoditega inimeste lõngu. Värvitaimede varu veab ta kaasas, kogub teelgi olles, seepärast on tal alati värvitaimi piisavalt olemas. On ju loomulik, et Läti põhjaosas on värvimise alal tajutav eesti mõju, või ka vastupidi, sest mu käsutuses on peaaegu identsed retseptid nii läti kui ka eesti maakohtadest. Siiski on ka võimalik, et värvimine jõudis põhja-aladele alles koos valge lambaga. (Bielenstein 1935: 173.)³

Ühes teises kohas joonealuses tekstis esitab Bielenstein, viidates väljaandes Das Inland kirjutatule, oma seisukoha eesti rahvarõivaste iseloomulike värvide osas, tuues ära meeste pikk-kuubede värvid:

Siinkohal tahan nimetada sootuks kummalist nähtust. Eestlastel on kombeks kanda musti või tumepruune kuubi, üksnes Vastse- ja Vana-Kasaritsa kandis (saksa keeles Neu- und Alt-Casseritz), Kagu-Eestis Võru juures, on helehallid kuued. Kummalise nähtuse põhjuseks on asjaolu, et kõik sinna toodud mustad lambad muudavad oma värvi, muutudes heledamateks, isegi valgeteks. (Inland 1849, Reiseerinnerungen⁴). (Bielenstein 1935: 41.)

Bielenstein annab ka oma hinnangu eestlaste riiete värvi kohta üldiselt:

Eestist tean, et ka seal värvitakse palju sama moodi, ilma peitsita. Äsja oli mul võimalus ühel rändnäitusel näha väga vanu eesti rahvarõivaid ning võisin kõrvutada eestlaste ja lätlaste kasutatud värve. Erinevused olid silmahakkavad. Vanade lätlaste riiete värvid olid tunduvalt eredamad, eestlastel tuhmimad, ent pehmemad, ning just seepärast jäi rikkalikest värvikombinatsioonidest meeldiv, tihti peale väga ilus mulje. (Bielenstein 1935: 156.)

Mitmes kohas on esitatud andmeid eestlaste kasutatud peitside kui loodusvärvidega värvimise tehnoloogia olulise koostisosa kohta. Bielenstein loetleb värvimisel kasutatud abiaineid Eesti etnograafilises aineses: „linnasejahust

3 Käesoleva kirjutise tarbeks kasutati Bielensteini teksti PhD Renāte Silīņa-Piņķe tõlkes läti keelde.

4 [Anonim.] 1849. Reiseerinnerungen. – *Das Inland. Eine Wochenschrift fuer Liv-, Ehst- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*, nr 52, 868–871.

valmistatud hapu kali (taar); sool; uriin; vaskvitriol; kääritamisprotsess⁵ (Bielenstein 1935: 112). Ta mainib ka kange alkoholi kasutamist: „Ka Eestis lahustatakse uusimal ajal värve viina abiga” (Bielenstein 1935: 114).

Nii uurijatele kui ka käsitööndusega tegelejatele, kes kasutavad tekstiili värvimiseks loodusvärve, võiksid ära kuluda Bielensteini värvide kinnitamise kirjeldused. Tegemist on küll pigem tehnoloogia üldkirjeldusega, sest see on väga ligikaudne. Kuigi Eesti etnograafilist ainekust puudutavad teated esinevad üksnes raamatu joonealuses tekstis, annavad need ometigi informatsiooni kõikide põhivärvide kohta (punane, sinine, kollane, roheline, ka must). Kõigepealt võib raamatus leida andmed roheliseks värvimise kohta, mis tunduvad olevat siiski vigaselt üles kirjutatud:

Eesti. „Rohuroheline: 400 g villa kohta põlletäis täpiliselt surmaputke (Connium maculate, eesti k. sinist silmakivi⁵), 13 g vaskvitrioli. (Bielenstein 1935: 135.)

Indigo ekstraktiga⁶ värvimise kohta on toodud isegi kaks näidet – nii tumesiniseks kui roheliseks värvimiseks:

Eesti. Must kuni tume indigosinine: uriin kogutakse, nagu tavaliselt, potti, kaetakse vana koti, nahatiiki või naiste seelikuga, mis nõoriga kõvasti kinni tõmmatakse, ning pannakse ahjule, kus see nädal aega käärib. Sinna visatakse lapi sisse pandud indigosinine. Järgmisel päeval lisatakse vill, mida iga päev ringi pööratakse. Nädala pärast on kõik valmis. Või jäetakse pott nädalaks kinniselt seisma.

Sinine ja roheline: kui uriin ja indigosinine on kolm päeva käärinud, pannakse puhtaks pestud vill 2–4 päevaks potti. Sõltuvalt sellest, kui tumedat tooni soovitakse. Kahe päeva pärast on see helesinine. Kui soovitakse taevasinist, lisatakse kraasimisel valget villa juurde.⁷ – Kui soovitakse rohelist, siis pärast sinise villa väljavõtmist lisatakse vedelikku kaselehtedega värvitud kollane vill, mis värvub ilusaks roheliseks. (Bielenstein 1935: 143.)

Viimases siin mainitud näites ilmneb juba ka kollase värvi saamisviisi kaselehtedest (*Betula* sp.). Edasi on ära toodud veel teisedki kollase värvi saamiseks

5 Siniseks silmakiviks kutsuti vaskvitrioli, mitte surmaputke, nii et eestikeelsed sõnad on retseptis sattunud valesse kohta.

6 Võimalik, et tegemist on Indiast imporditud värvaine ekstraktiga (päribene taimelt *Indigofera tinctoria* L., värviline indigopöösas), praegu laiemalt tuntud kui indigo.

7 Vanasti värviti tihti villa, mitte lõnga. See värviti tumesiniseks. Niiviisi värvitud vill kedrati lõngaks. Kui taheti helesinist tooni, segati tumesinine vill kraasimisel valge villaga.

kasutatud taimed: hariliku sibula (*Allium cepa* L.) koored ja kollase karikakra (*Anthemis tinctoria* L.) õied:

Eesti. Tumekollane: Linnasejahust valmistatakse hapu kali – taar, millele lisatakse maarjast [maarjajääd – toimetaja märkus]. Selles vedelikus keedetakse ¼ tundi villa, siis kuivatakse. – Tuhaleelises keedetakse sibulakoored. Kurnatud vedelikus keedetakse villa seni, kuni see on piisavalt tume.

Umbes üks põlletäis kollase karikakra (Anthemis tinctoria, eesti k. kari kakrakolane) õisi 400 g villa kohta, peitsitakse samamoodi nagu eelmisel puhul. (Bielenstein 1935: 146.)

Kollase karikakra õied ja kaselehed ning koor on nimetatud ka ühes teises eestlaste kasutatud kollase värvi saamise viisis:

Eesti. Kollane: Kuivatatakse kollane karikakar Anthemis tinctoria, kaselehed ja kasekoor, hõõrutakse pulbriks, keedetakse seni, kuni kogu värv on välja tulnud. Saadud värvileem kurnatakse, lõnga keedetakse, kuni see muutub ilusalt kollaseks. Saadud värv on nii püsiv, et isegi kaltsuks kuludes ei muutu kanga värv põrmugi. (Bielenstein 1935: 157.)

Seoses punase värviga on Eestit mainitud kolm korda. Raamatus on ära toodud kaks punase värvi saamise näidet, kusjuures otsesõnu on öeldud, et need on seotud just Eesti etnograafilise ainesega. Ühel juhul on kasutatud madarat (*Galium* L.), kusjuures madara liiki pole täpsustatud:

Eesti. Punane: Kuivatatud, peenestatud madara (Galium, eesti k. Marana)⁸ juured kallatakse savipotis üle hapu lahja õllega, kaetakse nahaga, jäetakse sooja kohta, kuid ei tohi keema lasta, sest see rikub värvi ära. Kolme päeva pärast lisatakse peitsitud vill, kord päevas pööratakse ümber, et vill ei jääks laiguline. Peale iga segamist kaetakse pott jälle hoolikalt kinni. Kolme päeva pärast on vill valmis, ilusti punane. – Siin kasutatakse valmis hapet vanas käärimisprotsessis. (Bielenstein 1935: 147.)

Teisel juhul on taime liigiks täpsustatud värvmadar (*Galium boreale* L.):

Eesti. Punane: Kaheharulise tööriistaga kobestatakse mulda värvmadara (Galium boreale) ümber, seejärel tõmmatakse värvmadar kättega välja.

8 Madar on Lõuna-Eesti murretes maran.

Juured pestakse, pannakse katlasse keema, siis lisatakse lõng. Uuematel aegadel töid naised mõisast piiritust, mis juurtele valati. Piiritus tõmbas juurtest värvi välja, see ei muutunud mitte üksnes ilusamaks, vaid ka püsivamaks. (Bielenstein 1935: 157.)

Kolmandas punase värvi saamise kirjelduses on viide Eestile üksnes Bielensteini joonealuses kommentaaris, kus on mainitud, et seal tehakse täpselt samamoodi kui Lätis üleskirjutatud värvimisvõttes:

Erepunane: Kui kevadel mahlad liikuma hakkavad, kooritakse kaselt koor ära ning eemaldatakse alumine rohekas kiht. See pannakse päikese kätte kuivama, peenestatakse, keedetakse vees või tuhaleelises, kuni vedelik muutub punaseks. Koort läheb väga palju vaja. Lõng pannakse vedelikku likku, pärast riputatakse päikese kätte kuivama ja seda tegevust korratakse, kuni ilus punane värv käes on. [Joonealune kommentaar:] Eestis tehakse täpselt samuti. (Bielenstein 1935: 155.)

Viimane mainitud eestlaste kasutatud värvimisvõte käsitleb musta värvi saamist: „Eesti. Selleks, et loomulikku musta villa (seda, mida lamba seljast saadakse) tumedamaks muuta, kaevatakse see soosse, kohtadesse, kus kasvavad sookased” (Bielenstein 1935: 160). Arvatavasti on siin värvimisprotsessis kasutatud turbases pinnases sisalduvat tanniini, mille toimel lõng muutub tumedamaks.

Kuigi raamatus sisalduv Eesti etnograafiline aines pole teab mis mahukas, annab see ometi elava ettekujutuse ning ärgitab värvimiskirjeldustest lähtudes neid ka ise katsetama.

Värvimiseksperimendid

Värvimine madaraga, kääritates õlles

Lätis teadaolevates kirjalikes allikates fikseeritud andmed taimedega värvimise kohta on tavaliselt väga ligikaudsed, esitatud on üksnes üldine informatsioon (siin pole säilinud mujal Euroopas tuntud värvalite raamatuid). Ka neil puhkudel, kui värvimisprotsess on näiliselt üksikasjalikult kirjeldatud, jääb ikkagi õhku rippuma küsimus: kas tõesti nii oli? Kas kõik ikka kirjutati vajaliku täpsusega üles? Selgitamiseks ja täpsustamiseks, milline on värvitsoonide palett, mida on võimalik kirjeldatud viisil saada, kasutasin praktilisi eksperimente, mis sarnanevad paljuski eksperimentaalarheoloogia meetoditega (Coles 1979, Andersson Strand 2009 jm). Mõlema valdkonna eksperimentaalmeetodite sarnasus seisneb selles, et praktiliste, siin ja praegu sooritatud,

kuid ajalooallikates fikseeritud informatsioonist lähtuvate tegevuste kaudu taasavastatakse unustatud teadmised mingite protsesside või nähtuste kohta. Iseäranis tähtis on see juhul, kui mingi ammune pärandtehnoloogia on osaliselt või täielikult unustatud (Hartl jt 2015). Korduseksperimendi käigus kontrollitakse ühe või teise pärandtehnoloogia tõesust, nii viisi määratakse kindlaks ajalooallika usaldusväarsuse tase, täpsustatakse saadavat tulemust puudutavaid andmeid.

Taimedega värvimise puhul pole mitte kõik üleskirjutused eksperimentide sooritamiseks ühtviisi kõlblikud. Tihtipeale on tegemist ülemäära üldise või puuduliku informatsiooniga, seepärast tuleb eksperimentide läbiviimiseks lähtuda mitme üleskirjutuse najal kogutud andmete summast. Eksperimentaalmeetod on kasutatav puhkudel, kui üleskirjutus on justkui piisavalt informatiivne, ent tuleb veenduda lõpptulemuse (värvi või tooni) täpsuses.

Nagu eksperimentaalarheoloogia puhulgi, on ka eksperimentaaletnograafia meetodil omad nõrgad kohad. Esiteks, objektiivsete asjaolude tõttu pole eksperimenti võimalik sooritada sellistes tingimustes, mis vastaksid sajabrotseendilisel ajalooallikas fikseeritud informatsioonile. Määrav on samuti eksperimentis osaleva asjatundjast käsitöölise kogemuspagas. Nagu iga käsitööskuse puhul, ei piisa ka taimedega värvimisel ainuüksi protsessi käigust teadlik olemisest. Protsessi tuleb mõista, käsitöölisel peavad olema lisaks teadmistele ka oskused, kuidas teadmisi õigesti kasutada (teadmus – teadmine laias tähenduses, sisaldab eneses nii teadmise abstraktset kui praktilist aspekti), samuti nn vaikival, varjatud teadmusel (*tacit knowledge*; Polanyi 1966).

Tulemuski sõltub väga otseselt käsitöölise oskuste tasemest. Selleks, et kõnealust subjektiivset tegurit minimiseerida, on soovitav, et konkreetset eksperimenti sooritaks mitu käsitöölise ning seda korrataks mitu korda. Ometi on igasuguse eksperimenti, ka esmakordselt sooritatud tulemused aktsepteeritavad ning kasutatavad edaspidiste eksperimentide lähteotsioonina. Tänapäeval, mil loodusvärvide kasutamise uurimine (värvimispraktika kui osa nimetatud protsessist) sõltub tihtipeale konkreetsete meistrite entusiasmist, peab iga meister tulemuste usaldusväarsuse põhjendamiseks eksperimenti mitu korda kordama.

Esimest korda kuulsin praktilistest värvimiseksperimentidest (punase värvi saamiseks madarajuurte ning hapu taariga) Martha Bielensteini publitseeritud Eesti etnograafilise ainese najal 20. oktoobril 2016. aastal, Dobele koduloomuuseumi teaduslikul seminaril „August Bielenstein – 190”.⁹ Oma värvimiskogemusest, mis tugines oma sugulase avaldatud kirjeldustele, rääkis August Bielensteini lapselapselaps (Martha Bielensteini venna lapselaps),

9 August Bielenstein oli suure osa oma elust Dobele luteri koguduse kirikuõpetaja.

Foto 1. Hariliku punavärviku (*Rubia tinctorum* L.) (saksa k *Krapplack*) juurtega hapus õlles värvitud lambavill (Christine Tilgner andis värvitud villa näidise minu käsutusse 2016. aastal, Dobeles toimunud konverentsil). Anete Karlsoni foto.

tekstiilikunstnik Christine Tilgner. Tilgner demonstreeris eredat punast värvi villa näidiseid (foto 1). Taari asemel, mille tänapäeva ekvivalenti ta ei teadnud, kasutas ta nii heledat õlut kui ka kalja, mõlemal juhul saadi head tulemused. Värvimiseks kasutas ta värvimiseaeglast soojendamist päikese käes oma kodu terrassil Potsdamis (Saksamaal). Tilgneri sõnusti päädis eksperiment sõltuvalt värvimisajast nii heade kui ka kehvemate tulemustega. Ometi jäädvustused kõikidel puhkudel saadud värvitoonid püsivalt mällu.

Nähtu innustas ennastki midagi sellist järele tegema. Kõnealune retsept Martha Bielensteini raamatust oli mulle tuttav, aga see polnud mu huvi paelunud. Nüüd otsisin raamatu uuesti üles. Kirjelduses mainitud koostisosad on „kuivatatud, peenestatud madara (*Galium*) juured, hapu kali (taar) ja „peitsitud” lõng”. Christine Tilgner kasutas hariliku punavärviku (krapa, *Rubia tinctorum*) juuri, kuigi kirjelduses oli kirjas madar (*Galium*). Need liigid on suguluses ning sisaldavad sarnaseid värvimolekule (Cardon 2007: 107–113, 122–127). Tänapäeval on harilik punavärvik kultuurtaim, mille juuri võib osta. Varem, tehes teisi värvimiskatsetusi, õnnestus mul vedelikku tulel kuumutades ühtviisi intensiivne punane värv saada nii hariliku punavärviku kui värvmadara juurtega. Loodusressursside säästmiseks kasutasin oma eksperimentides hariliku punavärviku juuri. Kuivatatud juure ja lõnga esialgne vahekord oli 1:1, kuid hiljem tuvastasin, et hea tulemuse saab ka juhul, kui kasutada lõngakoguse kohta vähem värvitaimi. Oma eksperimentides kasutasin juuri tükeldatud, mitte peeneks jahvatatud kujul (pulbrina). Jahvatatud taimeosadid on pärast värvimist raske kiudude küljest maha loputada.

Õlles kääritamisega värvimist olen kolme aasta kestel korranud enam kui kümnel korral. Kääritusvedelikuna kasutasin heleda õlle sorte (alkoholisisaldus <4,8%), samuti koduõlut. Tehaseõlle kvaliteet võis olla üsnagi vilets, kuna järgisin ostes põhimõtet „võimalikult suur pudel võimalikult odava hinna eest”. Savipotti, emailitud või muu kattega metallist patta või plastmassnõusse puistasin kuivad, peenestatud värvitaimede juured, peale valasin õlle (foto 2.a–b).

Fotod 2.a–b. Värvimiseksperiment: värvimine hariliku punavärviku (*R. tinctorum*) juurtega õlles.
Anete Karlsoni fotod.

a) Kuivatatud, peenestatud hariliku punavärviku juured.

b) Juured on üle valatud õllega, asetatud sooja kohta (soemüürile).

Kuigi kirjelduses oli märgitud, et „lõnga peitsiti”, ilma peitsi täpsustamata, on muudest etnograafilistest allikatest teada, et sarnasel viisil kulgeb tavaliselt protsess, kui lõnga on enne värvimist peitsitud maarjajäaga $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$ (tänapäeval kasutatakse koos maarjajäaga sageli ka viinakivi $KC_4H_5O_6$ ehk kaaliumvesiniktartraati). Eri toonide saamiseks kasutasin nii peitsitud (maarjajää + viinakivi, kaaluvahekord: 8+7g 100g villase materjali kohta) kui ka peitsimata villast lõnga.

Kääritamiseks kasutasin erisuguseid keskkondi: sooja ahjumüüri esist maamajas, värvimiseks kasutatavat nõud hoidsin soojas vees või maja lõunapoolisel, allatuuleküljel päikese käes. Soovitatav temperatuurirežiim, mis tuleb tagada kogu värvimisaja jooksul, on umbes 35–45°C. Ümbritseva keskkonna temperatuuri langedes tuleb värvimiseks kasutatav nõu kinni katta.

Madara/punavärviku juuri leotatakse umbes 1,5–2 ööpäeva, kuni suurem osa juuretükidest on põhja vajunud ning vedeliku pinnalt on vaht kadunud (foto 2.c).

Foto 2.c. 1,5–2 ööpäeva pärast on juured läbi lignenud ja põhja vajunud, vaht on kadunud. Anete Karlsoni foto.

Foto 2.d. Värvaine lahus katab täielikult taimedega värvitava lõnga. Lõnga hoitakse niiviisi (perioodiliselt ringi pöörates) vähemalt 1–2 ööpäeva. *Anete Karlsoni foto.*

Peenestatud värvitaimede lahusesse lisatakse soojas vees leotatud (pestud ja/või eelnevalt peitsitud) lõng. Kääritamise käigus segatakse lõnga iga mõne aja tagant. Need lõnga kohad, mis juuretükidega tihedamini kokku puutuvad, on eredamat värvi. Kui lõnga ei liigutata, siis värvub see väga ebaühtlaselt. Pidev pööramine kõrvaldab ebaühtluse. Vedelikku peab olema nii palju, et lõng oleks täielikult kaetud (foto 2.d).

Umbes kahe ööpäeva pärast, sõltuvalt värvaine kogusest ja temperatuurirežiimist, on lõng omandanud küllastunud värvitooni (foto 2.e). Juba esimene eksperiment päädis intensiivset punast värvi lõnga saamisega. Sõltuvalt värvitaimede kogusest ja vedeliku temperatuurist võib üsnagi intensiivse värvitooni saada 1–3 ööpäeva jooksul.

Foto 2.e. Eelnevalt maarjajääga ($\text{KAl}(\text{SO}_4)_2 \times 12\text{H}_2\text{O}$) ja viinakiviga ($\text{KC}_4\text{H}_5\text{O}_6$) peitsitud ning peitsimata lõng värvub erinevalt. *Anete Karlsoni foto.*

Foto 2.f. Värvitud lõng. Erepunane toon saadi maarjajää ja viinakiviga eelpeitsitud lõnga värvimisel. Pruunikasruuge toon saadi peitsimata lõnga värvimisel. *Anete Karlsoni foto.*

Peitsimata lõng värvus punakas-pruuniks, ruugeks, peitsitud lõng erkpunaseks (foto 2.f).

Eksperimentide jätk. Kuna nii punavärvik kui ka madar sisaldavad muljetavaldavas koguses antrakiinooni derivaate,¹⁰ mis reageerivad leeliselises keskkonnas, siis on lisatoone võimalik saada, kui lõnga kohe pärast värvimist loputatakse (või leotatakse 5–10 minutit) küllaltki soojas (40–50°C) leeliselises lahuses (pH 9–11). Leeliselises keskkonnas toimub kiire reaktsioon, pruunikad toonid jäävad tumepunaseks-lillaks, ent punased toonid muutuvad külmemaks ja mõnevõrra erksamaks (foto 3). Pärast leelisega töötlemist loputatakse lõnga alles siis, kui lõng on täiesti ära kuivanud.

Punase värvi saamiseks sooritatud eksperimendid (madarajuurte kääritamise õlles) näitasid, et tegemist on ohutu ja tõhusa meetodiga, mis annab alati hea tulemuse, kui on ainult võimalik tagada vajalikud tingimused.

Värvimine „muldahjule” asetatud pandud savipotis

Martha Bielensteini ärgitab sooritama teisigi eksperimente, näiteks tulele pandud savipotis värvimist. Ta kirjutab sellest nii:

Kraaviveerde või väiksemale langule kaevavad nad umbkaudu 45–50 cm sügava vertikaalse šahti, mille ülemine ava on nii suur, et selle peale võib asetada vastava suurusega poti; seejärel kaevatakse kraaviveere alt või langu äärest šahtini horisontaalne käik. Käiku pannakse puuhalud kütmiseks, šahtile asetatakse keedupott. Et tuli saaks piisavalt õhku ja suits välja pääseks, kaevatakse šahti tagumisse otsa kaldus lõõr tõmbe jaoks [foto 4]. Selline ahi, isäranis, kui see on tehtud savisesse mulda, on suurepärane (lapsepõlves tegime endale tihti selliseid ahjusid). Ka tänapäeval võib leida

Foto 3. Värvitoonid, mis saadi hariliku punavärviku (*R. tinctorum*) juurtest, õlles kääritades. Vasakult: peitsimata lõng; peitsimata lõng, pärast värvimist loputatud leelises; maarjajää ja viinakiviga eelpeitsitud lõng; maarjajää ja viinakiviga eelpeitsitud lõng, pärast värvimist loputatud leelises.
Anete Karlsoni foto.

10 Vt Pilleriin Peets, Metoodika arendus tekstiilivärvide uurimiseks looduslike punaste värvainete näitel. Tekstiilkiudude ja värvainete analüüs erinevate analüüsimeetoditega. Magistritöö. Tartu Ülikool. Loodus- ja täppiseaduste valdkond. Keemia instituut, Analüütilise keemia õppetool. Tartu, 2016, lk 6. – Tõlkija märkus.

töestuse uskmatule, et savipoti võib tulele asetada ning see peab aastakümneid vastu. (Bielenstein 1935: 120.)

Nimetatud kirjelduse najal sooritatigi praktiline eksperiment, kus osalesid kaks taimelega värvimise asjatundjat koos abilistega. Eksperimendi läbiviimise kohaks, lähtudes olemasolevatest tingimustest, valiti savikas tiigiserv. „Muldahju” tegemiseks hakati üheaegselt kaevama kolme käiku (foto 5.a): 1) horisontaalse küttekolde käik, 2) vertikaalne kuumusava (nn pliidiauk) ja 3) kaldus suitsulõõri käik.

Horisontaalne küttekolde käik. Umbes 50 cm kaldapinnast allapoole kaevati horisontaalne käik (foto 5.b). Maakihi paksus käigu kohal: 50–60 cm, küttekolde ava pindala: umbes 30x33 cm.

Vertikaalne kuumusava (nn pliidiauk). Kaldapinnal, umbes 120 cm kaugusele (piki horisontaalse käigu sirget langust), kaevati vertikaalselt alla suunduv käik (kuumusava ehk nn pliidiauk). Lähimõõt ~17cm.

Kaldus suitsulõõri auk. Samal sirgel, kus asuvad küttekolde suu ja vertikaalne kuumusava (nn pliidiauk), 60 cm kaugusele vertikaalsest kuumusavast, kaevati kaldus käik suitsulõõri jaoks (lähimõõt ~20 cm). Suitsulõõr ja vertikaalse kuumusava (nn pliidiaugu) käik ühinevad ~40 cm sügavusel maapinnast.

Samaaegselt kaevamistöödega (selleks kulus terve päev) pandi juba likku värvimaterjal – aedõunapuu (*Malus domestica* Borkh.) lehed, mis olid üle

valatud tiigiveega. Värvimiseks kasutati seekord meie käsutuses olnud, ajalooliste näidiste järgi valmistatud glasuurimata savipotti. See tehakse savitükist veeretatud „vorstikestest”, mis surutakse pärast lapikuks. Pottsepakedral antakse sellele kavandatud kuju ja kaunistusvorstikesed tuleb pärast lapikuks suruda (nn varane kedra-keramik). Nõu valmistamiseks kasutatakse savi ühes rähaga (põletatud, murendatud graniit). See annab suure soojusmahtuvuse, mis vähendab kuumeneva nõu purunenemise riski. Niisuguseid nõusid on Läti territooriumil sajandeid kasutatud. Nõu mõõdud: kõrgus 24 cm,

Foto 4. Muldahi. Martha Bielensteini joonistus raamatust „Die altlettischen Färbmethoden”, lk 144, joonis 15.

Foto 5. Värvimiseksperiment, lõnga värvimine „muldahjule” asetatud savipotis (26.–27. august 2016).
Anete Karlsoni fotod.

Foto 5.a. Käikude kaevamine kolmes kohas.

Foto 5.b. Küttekolde käik.

Foto 5.c. Värvimiseks kasutatud savipott.

põhja läbimõõt 15 cm, laius kõige laiemas kohas 22 cm, mahutavus 8 liitrit (foto 5.c; nõu valmistab pottsepp, ajaloolise keraamika uurija magister Baiba Dumpe).

Horisontaalses küttekoldes tule süütamisel tuli tõdeda, et niiskes mullas on tõmme puudulik, suits ei liigu ettenähtud käike pidi. Suitsu

Foto 5.d. Muldahju üldvaade koos värvimiseks kasutatava potiga (see on kaetud teise savinõuga).

Foto 5.e. Värvitaime – aedõunapuu (*Malus domestica*) lehtede kuumutamine.

Foto 5.f. Maarjajää lahuse lisamine värvaine lahusele.

Foto 5.g. Eelpeitsitud lõnga värvumine.

Foto 5.h. Lõng koos värvitaime lehtedega enne kuumutamise katkestamist.

juhtimiseks vajalikku suunda (üles) pandi suitsu väljumisaugu juures põlema veel üks lõke. See tagas tõmbe ning maasse kaevatud käikude vajaliku kuumenemise. Värvimiseksperimenti jätkati järgmisel päeval.

Õunapuulehtedega savipott aeti vertikaalsel kuumusaval (nn pliidi augul) kuumaks. Vedelik soojenes väga aeglaselt. Võimalik, et see oli tingitud üsna külmast tuulest. Soojuskadude vältimiseks kaeti savipott pealt teise savinõuga (foto 5.d). Kui temperatuur oli savipottis tõusnud umbes 40°C-ni, pandi sinna niiske, pestud lõng. Kuiv lõng kaalus 150 g. Intensiivse kütmisega saavutati, et värvivedelik kuumenes kuni 45°C-ni (foto 5.e). Hetkeks võeti lõng vedelikust

välja, sinna lisati lahustatud maarjajää (foto 5.f). Värvimist jätkati.

Temperatuuri hoidmiseks tuli pidevalt intensiivselt kütta. Kuigi õnnestus saavutada üksnes 50 °C temperatuur, oli lõng värvunud ilusasti kollaseks (foto 5.g). Värvimisprotsess kestis terve päeva. Öhtul kütmine katkestati, lõng jäeti ööseks värvaine lahusesse (koos lehtedega) (foto 5.h). Hommikul võeti lõng veel soojast värvaine lahusest välja (jahtumine toimus väga aeglaselt) ning loputati (foto 5.i).

Värvimisprotsessi käigus tõdeti: värvimisel „muldahjule” asetatud savipotis võib lõnga edukalt kollaseks värvida. Meetodi puudus: värvimisele kulub palju aega ja küttematerjali. Võimalik, et nii lisandub kollast värvi lõngale lisaväärtus (kui esteetiliselt kvaliteedile lisatakse panustatud töö väärtus). Eksperimendi kitsaskohad: 1) mullakiht küttekolde kohal oli liiga paks: me ei kaevanud seda seekord kohe õhemaks, sest eksperimendi läbiviimise kohas olev pinnas oli saviliiv, oli risk, et tule mõjul võib liiv muutuda üleliia muredaks; savikamates pinnastes tuleb kindlasti jätta õhem pealiskiht, see lühendaks kuumuse teed nõu põhjani; 2) värvimiseks kasutatava nõu võib suruda sügavamale „pliidiaugule” (vertikaalsele kuumusavale), nii võib vähendada välisõhu mõjust tingitud soojuskadusid; 3) võimalik, et värvaine lahuse tõhusama kuumenemise oleks võinud saavutada õhema, ilma rähata valmistatud savinõuga, seda tuleb kontrollida edaspidiste eksperimentide käigus.

Foto 5.i. Valmis lõng, värvitud aedõunapuu lehtedega, savipotis kuumutades. Lõng peitsiti koospeitsimise meetodil, maarjajää lisati värvilahusesse.

Järeldused

Kirjalikud etnograafilised allikad ühes eksperimentaalse meetodiga võimaldavad alal hoida ja edendada taimedega värvimisega seotud pärandoskusi. Minevikus publitseeritud allikad, mille olemasolust pole tänapäeva laiem publik enam teadlik, võivad anda uut innustust. Muude allikate kõrval on

ühaks selliseks ka baltisakslanna Martha Bielensteini raamat „Die altlettischen Färbmethoden“, kust võib leida nii Läti kui ka Eesti etnograafilist ainet. Taimedes sisalduvad värvained ning nende kasutamine tekstiili värvimiseks on rikkalik, tänapäeval pelgalt osaliselt kasutatud ressursid rahvuskultuuri ja -kunsti edendamiseks.

Läti keelest tõlkinud Hannes Korjus.

Allikad

Andersson Strand, Eva 2009. *Experimental Textile Archaeology. – North European Symposium for Archaeological Textiles X*. Käsikiri academia.edu keskkonnas.

Bielenstein, August 1892. *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*. St. Petersburg: Kaiserl. Akad. der Wissenschaften.

Bielenstein, August 1907–1918. *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Ein Beitrag zur Ethnographie, Culturgeschichte und Archaeologie der Völker Russlands im Westgebiet*. 700 Illustrationen gezeichnet von Martha Bielenstein. St. Petersburg–Petrograd.

Bielenstein, Martha 1916. *Notstandskochbüchlein. Gewidmet den baltischen Frauen*. Memel: F. W. Siebwerk's Buchdruckerei.

Bielenstein, Martha 1918. *Notstandskochbüchlein, gewidmet den baltischen Frauen. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, zeitgemäß umgearbeitet*. Riga: Verlag von E. Bruhns.

Bielenstein, Martha 1922. *Notstandskochbüchlein, gewidmet den baltischen Frauen. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage, zeitgemäß umgearbeitet*. Riga: Verlag von E. Bruhns

Bielenstein, Martha 1935. *Die altlettischen Färbmethoden. Studien zur indogermanischen Altertumskunde*. Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga, Band II, Riga: Druck u. Verlag der AG „Ernst Plates“.

Bielenstein, Martha 1994. *Kleidung und Farbmethode der alten Letten*. Taastrükk. Michelstadt: Neuthorverl.

Bilenšteins, Augusts 2001. *Latviešu koka celtnes un koka iedzīves priekšmeti I*. Rīga: Jumava.

Birzmanis, Ernests 1896–1897. *Latvijas ārstniecības augi*. Rīga: Kalniņš un Deučmanis.

Cardon, Dominique 2007. *Natural Dyes: Sources, Tradition, Technology and Science*. London: Archetype Publications.

Choudhury, Asim Kumar Roy 2018. Eco-friendly dyes and dyeing. – *Advanced Materials and Technologies for Environmental Applications 2* (1): 145–176.

Coles, John Morton 1979. *Experimental Archaeology*. London: Academic Press

Hartl, Anna, **Proaño Gaibor** Art Nés, **van Bommel** Maarten R., **Hofmann-de Keijzer** Regina 2015. Searching for blue: Experiments with woad fermentation vats and an explanation of the colours through dye analysis. – *Journal of Archaeological Science: Reports 2*, 9–39.

Ilsters, Jānis 1883. *Botanika tautas skolām un pašmācībai*. Rīga: Pūzišu Ģederta izdevums.

Ilsters, Jānis 1884. Latviešu botāniski nosaukumi, krāti un sastādīti no J. Ilstera. – *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rakstu krājums II*, 63–81.

Ilsters, Jānis 1885. Latviešu botāniski nosaukumi, sastādīti no J. Ilstera. Otrasis salāsījums. – *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rakstu krājums III*, 68–74.

Karlsone Anete, Korsaka, Ināra, Siliņa-Piņķe, Renāte (ilmumas). *Krāsošana ar augiem: Vācbaltiete Marta Bilenšteina un latviešu nemateriālais kultūras mantojums. Dyeing with plants: German Baltic Martha Bielenstein and Latvian intangible cultural heritage.* Rīga: Zinātne.

Kelly-Buccellati, Marilyn 2012. Apprenticeship and learning from the ancestors: The case of ancient Urkesh. – *Archaeology and Apprenticeship: Body Knowledge, Identity, and Communities of Practice.* Toim. Wendrich Willeke. University of Arizona Press, 203–223.

Korsaka, Ināra 2007. Augusta Bilenšteina personības ietekme uz viņa ģimenes locekļiem. – *Starptautiskās zinātniskās konferences „Dr. Augusts Bilenšteins par latviešu kultūras pamatvērtībām - arī Eiropā” referātu krājums.* Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 85–94.

Linné, Carl von 1745. *Öländska och Gothländska Resa, förrättad Åhr 1741.* Upsala: Gottfried Kiesewetter.

Linné, Carl (von) 1747. *Wästgöta-Resa, Förrättad År 1746...* Stockholm: Lars Salvii.

Linné, Carl (von) 1751. *Skånska Resa, förrättad 1749.* Stockholm: Lars Salvii.

Niedre, Jānis 1931. Seno latviešu krāsas un krāsošana stādvielām. – *Zeltene* 21, 18–20; 22, 16–17; 23, 19–20; 24, 22.

Polanyi, Michael 1966. *The Tacit Dimension.* Chicago: University of Chicago Press

Skruzītis, Miķelis 1895. Latviešu tautas apģērbs savā vēsturiskā attīstībā un nozīmē. – *Austrums* 1, 10–13; 3, 240–242.

Skruzītis, Miķelis 1902. Par latviešu senējo krāsošanas mākslu. – *Tēvija* 21, 2–3; 22, 2–3; 23, 1–2.

Skruzītis, Miķelis 1916. Par latviešu citrreizējo krāsošanas mākslu. – *Lidums*, 202–206.

Šmits, Pēteris 1927. Par seno latviešu apģērba krāsu. – *Filologu biedrības raksti* 3. Rīga, 7–35.

Anete Karlsone (s 1967), PhD ajaloo alal, on Läti Ülikooli ajalooinstituudi juhtivateadur. Ta on õppinud kangakudumist Riia Kunstigümnaasiumi tekstiilioskonnas ning omandanud ajaloolase hariduse Läti Ülikoolis.

Tema uurimisaladeks on kultuuri-ajalugu, tekstiilide ja rõivastuse ajalugu, pärandoskused, rahvusliku identiteedi sümbolid, loodud traditsioonid. Lisaks teadustööle peab ta loenguid ning teeb töötubasid traditsioonilise vöökudumise ja looduslike värvidega värvimise teemadel.

Anete Karlsone. Kerttu Kruusla foto.

Information on Estonian traditional dyeing skills in the book *Die altlettischen Färbmethoden* by Martha Bielenstein and experimental ethnography

Abstract

*The use of natural dyes is a traditional craft skill that has been passed down over many generations. Although dyeing with plants is still practiced, much of the ancient knowledge and skill has already been lost. Today, with the growth in interest in the use of natural dyes, ancient traditional skills must be rediscovered via written sources and experiments. It is a kind of indirect inheritance of a craft, where the apprentice learns not just from a master but from the finished product (Kelly-Buccellati 2012). This is in many ways in line with the research methods of experimental archaeology (Coles 1979, Andersson Strand 2009) now applied to ethnographic material. The adoption of dyeing methods from written or 'inanimate' sources makes it possible to improve and restore the craft quality of traditional skills, thus strengthening the tradition itself. This is important today in the context of nurturing cultural identity. One of the sources that provides valuable ethnographic information not only on the use of natural dyes in textile dyeing but also on other topics too is Martha Bielenstein's book *Die altelettische Färbmethoden*. This article provides an overview of the book, introducing the author, and summarizing the information found in the book about Estonian dyeing techniques. The last part of the article describes some dyeing experiments based on the descriptions found in both Estonian and Latvian ethnographic material.*

Keywords: natural dyes, traditional skills, Martha Bielenstein, experimental ethnography

